

КОНКУРСНИЙ ПРОЦЕС СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Р.Б. Поляков

студент Львівського національного університету імені Івана Франка

Конкурсний процес в Римській імперії бере свій початок з інших країн античного часу. Звичайно, що норми тогочасних боргових відносин значно відрізнялись від пізнього етапу розвитку конкурсного процесу в стародавньому Римі, а тим паче від сучасного. Проте, певне правове регулювання вже існувало. Дана парадигма пояснюється тим, що боргові відносини можливі тільки при наявності товарно-ринкових відносин, адже, якщо немає підприємницької діяльності, немає і кредитів.

А.Х. Гольмстен виділяв наступні ознаки конкурсних відносин у праві Стародавнього Риму: недостатність майна боржника для задоволення усіх вимог; наявність декількох кредиторів; особливий порядок задоволення вимог; створення конкурсної маси; особливе управління майном боржника тощо [2, с. 1].

На початку розвитку боргових відносин основним забезпеченням зобов'язання виступала особа боржника і його родичі. На підтвердження хочу навести цитату К.І. Малишева: «Звичним же способом забезпечення боргів у древніх народів був заклад самого боржника з дружиною і домочадцями «в кабальное холопство»» [4, с. 5].

На відміну від боргових відносин первісного устрою, конкурсний процес у стародавньому Римі хоч і мав з ними спільний початок, але зміг прогресувати в розгалужену систему правових норм із чітко вираженими нормами процесуального і матеріального права.

Першою новацією в римському праві було врегулювання спорів за участю декількох кредиторів. Римляни вирішили поступити дуже справедливо – розділити предмет забезпечення зобов'язання порівну, даний засіб називався *partes secare*. Нажаль на даному етапі ще простежується бажання помсти, а не задоволення майнових інтересів – «За свідченням римських письменників вже у законі децемвірів був передбачений збіг декількох стягувачів проти одного і того самого відповідача і у випадку його неоплатності кредиторам було дозволено розрубати і ділити між собою його тіло, яке було їм присуджене» [4, с. 3].

Із плином часу римляни починають розуміти, що помста приносить тимчасове задоволення і від відрубаної частини тіла чи навіть вбитого боржника проку небагато. На відміну від грошей, які хотілося б повернути. Тому вони поступово починають милостиво зберігати життя своїм боржникам, щоб із них можливо було отримати хоч якусь вигоду. К.І. Малишев зазначає, що кредитор мав право вибору. Він міг як продати боржника і отримати за нього кошти, так і вбити «як тварину у своєму домі». Даний вибір знайшов своє відображення у законі XII таблиць, де вперше було зазначено механізм забезпечення майнових інтересів кредиторів.

Закон XII таблиць надавав боржникові строк для погашення своїх грошових зобов'язань перед кредитором, а також встановлював відповідальність майном: «Згідно із XII таблицями боржнику назначався термін для пошуку коштів для платіжки і, якщо він пропускав цей строк не розкаявшись, то він вважався неоплатним боржником і стягування застосовувалось на його особу і його майно» [4, с. 6-7].

Згідно із таблицями, боржнику надавався 30 денний термін для погашення своєї заборгованості перед кредитором. Даний строк розпочинався після рішення суду чи визнання ним власного боргу. Якщо ж він не зміг розрахуватися зі стягувачем, то останній міг його захопити в будь-якому місці і відвести його до власного дому. Даний інститут отримав назву *manus injectio*. Слід зауважити, що Г.Ф. Шершеневич зазначав можливість застосування *manus injectio* без рішення суду чи визнання боргу при наявності *pehnum*. Проте, після прострочення боржник *de jure* не ставав рабом кредитора: «Але боржник ще не ставав рабом, не втрачав зовсім правоздібність. Закон XII таблиць передбачав навіть найбільшу вагу, яку могли мати накладені цвяхи, а також їжу яку міг вимагати боржник від власного кредитора» [6, с. 4]. Дійсно важко уявити раба у античному Римі який вимагає від володаря певну їжу. Даний стан продовжувався 60 днів, в цей період родичі могли викупити боржника. Якщо родичів не було або вони просто не виплатили грошові зобов'язання, то кредитор вів боржника на торгову площу і пропонував усім бажаючим викупити бідолаху. Якщо гроші за боржника так ніхто і не сплачував, то він вже ставав рабом кредитора.

Із вищенаведеного логічно випливає, що незважаючи на майновий інтерес кредиторів, особиста відповідальність боржника ще

залишалась. Непоодинокими були випадки нехтування законом, де останнього вбивали чи катували до закінчення 60 денного періоду. Також даний закон передбачав застосування майнового рабства (*addictio*) без особистого закладу (*nexum*).

Для покращення становища прийняттям нового закону залишався лише привід, який наводить Г.Ф. Шершеневич. Молодий хлопець на ім'я Публіцій захотів викупити свого батька із майнового рабства. У юнака не було грошей, тому він сам вирішив взяти в борг. Нажаль, його кредитор Папій, сам захопив хлопця у неволю та піддав катуванням. Якимось чудом останньому вдалось втекти та предстати перед людьми. Саме цей поштовх змусив консулів видати новий закон: «Цей закон, відомий під ім'ям *Lex Poetelia*, був виданий в 428р. від заснування Риму або у 326 від Р.Х.» [6, с. 5]. Поетеліанський закон скасовував *adictio*, за умови видачі кредитору всіх коштів і всього майна боржником. В даній ситуації боржник міг залишитись на свободі тільки за наявності достатньої кількості майна, в інакшому випадку він все одно відповідав собою.

Зі слів К.І. Малишева випливає, що особиста відповідальність боржника все ще мала місце, хоча майновий інтерес кредиторів стрімко зростав. Саме тому 326 р. до н.е. є відправною точкою історії конкурсного процесу в Римській Імперії. «Тільки із встановленням цієї системи можна бачити в римському праві зачатки сучасного конкурсного інституту» [6, с. 5].

Із Поетеліанського закону [3] логічно випливає запитання: якщо майно буде продаватись, то як, за якою ціною, ким? На всі ці запитання дає відповідь новий інститут в римському праві – *emptio* чи *vendito bonorum*, що розуміло під собою операцію із продажу майна боржника.

Отже, основною ціллю кредиторів було отримання грошей із продажу майна боржника [5, с. 363]. Покупець називався *emptor bonorum* [1, с. 5]. Продаж здійснювався оптом. Дуже рідко виходило продати майно в роздріб, адже замість одного покупця треба шукати декількох, що вимагало багато часу. Оптовий продаж майна був не вигідним як для кредиторів так і для боржника. Єдиний, хто вигравав від цього, був *emptor*. Він зобов'язувався сплатити кредиторам певний відсоток від їх вимог (*pro portione*).

Боржник, який не мав достатньої кількості майна для погашення заборгованості ховався, адже в іншому випадку відповідав би своєю

особистістю. Зрозуміло, що такий стан речей вимагав нововведень. Вирішення проблеми було дуже простим і ефективним, а за своєю природою воно виступає прообразом деяких елементів сучасної процедури банкрутства. Мова йде про допуск кредиторів до управління майном боржника (*missio in possessionem*) та подальше його відчуження в рахунок погашення майнової заборгованості (*venditio bonorum*) без участі боржника.

Наступною особливістю римського права була відсутність як такокого виклику кредиторів. Як справедливо відзначає К.І. Малишев: «кожна вільна особа має піклуватися тільки про свої власні інтереси, а не бути знаряддям для чужої вигоди».

Отож, після того як претор вводив кредиторів у тимчасове володіння починався процес відчуження майна. В даному процесі проглядається схожість із процесом задоволення майнових вимог кредиторів особистістю боржника. Надавався 30 денний строк для викупу майна у кредиторів боржником чи його родичами. К.І. Малишев зазначає, що для «виморочного майна» строк був 15 днів. Після того, як термін спливав, а кредитори не отримували коштів, то тоді майно зверталось до продажу, а сам боржник отримував статус безчестя (*infamis*).

Логічно випливає, що кредиторам необхідно продавати майно. Проте, самі вони продати його не можуть, адже це б було незручно. Через цю причину з'являється поняття зборів кредиторів, на якому кредитори обирали людину, яка б продала майно (*magister bonorum vendendorum*). «Magister робив публікації про строки і умови продажу (*lex venditionis*), викликаючи бажаючих взяти участь в аукціонних органах» [4, с. 25]. Перед тим як магістр починав виконувати свої обов'язки, він давав присягу, що буде діяти в інтересах кредиторів. Після того як знаходились покупці відбувалась відома нам процедура *venditio bonorum*. Як зазначалось раніше, при *venditio bonorum* боржник мав віддати все своє майно на користь кредиторів, і якщо його буде достатньо, то тоді він зможе не відповідати своєю особистістю.

Після того, як боржники отримали право усувати особисте утримання уступаючи кредиторам все своє господарство, з'являється новий інститут у римському конкурсному процесі, назва якого *cessio bonorum*. Відповідно до *cessio bonorum*, боржник міг поступитись всім своїм майном на користь кредитора, і навіть якщо

його буде недостатньо, все одно не відповідати перед ним своєю особистістю.

В той же час, саме по собі відчуження майна боржником не звільняло його від зобов'язань перед кредитором. Якщо він в майбутньому набував якесь майно, то кредитори могли звернути на нього стягнення.

На нашу думку, *cessio bonorum* в первинному своєму вигляді є дуже схожою на інститут споживчого банкрутства в сучасному законодавстві, адже і там і тут прослідковується фактичне прощення боргів боржникові.

Вищенаведена ситуація потребувала змін, які прийшли незабаром. «Під час правління Граціана 379р. було постановлено, що пільговими наслідками уступку майно можуть користуватись лише ті боржники, які докажуть що вони розорені грабіжниками чи загибеллю судна, пожежею тощо» [4, с. 34]. Відповідно Граціаном було прийняте важливе рішення – пом'якшення законодавство тільки тим, хто цього потребує. Якщо ж особа стала неспроможною не через наведені обставини, то до неї застосовувались ті самі положення, що і до боржника при *venditio bonorum*. Доведення тяжких обставин було обов'язком боржника. В подальшому К.І. Малишев зазначає, що тюрми були переповненні боржниками, що є підтвердженням наших домислів про масовість не доброчесних боржників.

Наступні два важливих нововведення містились в законах Юстиніана. Відтак цим законом передбачалось надання відстрочки боржнику (*induciae*). Дане питання виносилось на розгляд комітету кредиторів. Відповідно прослідковуємо налаштованість на покращення стану боржників, що за своєю природою притаманне тільки ж для пізнього етапу розвитку римського конкурсного процесу. Що ж стосується практики, то боржники просили відстрочку як при *cessio*, так і при *venditio bonorum*. Також необхідно зауважити і час відстрочки. За звичаєм даний строк становив 5 років, що для античного періоду був серйозним, враховуючи середню тривалість життя в античні часи. Наступним важливим нововведенням Юстиніана було закріплення вільного волевиявлення бажання уступки майна.

Як зазначалось вище, в незалежності від способу задоволення майнових вимог кредиторів, майно продавалось магістром в оптовому порядку, що було невигідно всім, окрім емтора. Саме через

це в Римській Імперії поступово починає зароджуватись новий інститут, положення якого перейдуть у спадок законодавству про банкрутство в Середньовічній Італії, а разом з цим і всім наступним країнам середньовічної Європи. Назва цього інституту – *Distractio bonorum*.

Distractio bonorum – інститут, який передбачав продаж майна боржника в роздріб. Старим нововведенням в даному інституті був *curator bonorum*, тобто особа, яка виступала опікуном майна. Такий опікун ніс відповідальність перед кредиторами: «Якщо самого боржника не було, то боргові вимоги кредиторів могли виставлятися до куратора, як представника маси» [4, с. 36]. При такому стягненні куратор продавав майно боржника частинами, що було дуже вигідно для боржника, адже він не втрачав все своє майно, як при *venditio bonorum*. Кредитори, в свою чергу, отримували більше грошей, адже дана процедура не вимагала посередництва емтора, який займався спекуляцією.

Найголовнішим нововведенням для боржників був той факт, що при *distractio bonorum* вони не визнавались безчесними, на відміну від *venditio i cessio bonorum*. «Навпаки, роздрібний продаж, *Distractio bonorum*, спричиняв набагато менше галосу; вона була звичним явищем господарства і менше шокувала честь боржника» [4, с. 38].

Імператорський період розвитку конкурсного процесу характеризується, як зазначалось вище, наданням відстрочки боржнику, за згодою кредиторів. Дане рішення було зумовлено як і еволюцією конкурсного процесу, яка призводить до більш лояльного і гуманного відношення до боржника, так і бажанням імператорів завоювати відданість своїх громадян.

Щодо інших особливостей імператорського періоду розвитку конкурсного процесу. Судове засідання без участі боржника стає звичайною справою, а інститут спростування майнових дій боржника, які вчиненні у збиток кредитору набуває поширення. Також новелою виступало введення 4 річного строку для заявлення своїх вимог кредиторами. Із сплином цього терміну продаж майна боржника вже не дозволявся. Щодо продажу, то він відбувався без елементу публічності, про що свідчить Г.Ф. Шершеневич: «Продаж відбувався без надзору суду, а іноді навіть не з публічних торгів» [49, с. 10].

Однак, на нашу думку, основною проблемою тогочасного конкурсного процесу були процесуальні елементи, із виправленням яких ситуація не була б такою поганою, адже тогочасні правові інститути у видозміненому стані отримали відображення в сучасному світі.

Література

1. Бартошек М. Римское право (Понятия, термины, определения). URL: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z0000011/index.shtml>
2. Гольмстен А.Х. Исторический очерк русского конкурсного процесса. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1888. 302 с.
3. Калинов А.Ю. Возникновение и развитие конкурсного права. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vozniknovenie-i-razvitie-konkursnogo-prava>
4. Малышев К.И. Исторический очерк конкурсного процесса. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1871. 455 с.
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : Підручник. К. : Юрінком Інтер, 2007. 512 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Конкурсный процесс. Москва: Статут, 2000. 477 с.